

РОЗВИТОК ПРЕТЕРИТАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ФОРМ ПРЕЗЕНСА У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Можливості переходу з одного темпорального плану в інший для різних часових форм є неоднаковими. Вільно і легко транспонуються форми презентенса як у минуле, так і майбутнє, дещо обмеженішою є транспозиція інших часових форм. Історичний презентенс викликає зацікавлення дослідників функціональної семантики часових форм у граматичному (О.В. Бондарко¹), стилістичному (І.А. Мельчук²), комунікативному (О.В. Падучева,³ М.І. Almeida⁴) аспектах. Дослідження функціональної семантики транспонованих презентних форм у претеритальному значенні характерно й для давньоелліністичних студій (К. Eriksson,⁵ К. Fritz,⁶ Н. Koller,⁷ N. Barri,⁸ С. Sicking та Р. Stork⁹).

Валентність моделей мови зумовлює варіативність сприйняття її граматичних категорій, які на етапі давніх мов якраз перебувають у стадії динамічного становлення. Проте відсутність цілісної картини історичних змін функціональної семантики презентних форм давньогрецької мови зумовлює актуальність подальшого розвитку мовознавчих досліджень й узагальнення результатів спостереження за їх діахронною динамікою. Ми маємо на меті розглянути навантаження форм історичного презентенса (як складника функціонально-семантичного поля претеритальності) від часів, засвідчених у мові гомерівських поем, і до класичної доби; діахронний аспект дослідження передбачає аналіз лексично, контекстуально і функціонально-семантично

обумовленого вживання презентних форм у значенні минулого часу впродовж часового зрізу від VIII до V століть до н.е.

Денотат мовного поняття часу – перцептуальне теперішнє – має своїм джерелом фізичне поняття теперішнього, яке характеризується певною невизначеністю своєї величини і нечіткістю меж тривалості. Тому темпоральне значення форм теперішнього часу об'єктивно включає до себе рубіжні моменти минулого і початкові моменти майбутнього. Така перцептуально-прагматична сема теперішнього дає змогу виражати як одномоментну чи постійну теперішню дію, так і дію з не визначеними чітко межами між минулим і майбуттям.

Великий семантичний потенціал форм презенса, поєднаний певною мірою з опозиційними відношеннями поміж узагальнюючим категоріальним значенням форми теперішнього часу і їх функціонально-семантичними реалізаціями, спричиняє певну дискусійність в їх витлумаченні. За твердженням Компрі, ситуація, що позначається презентною дієслівною формою, є простою ситуацією стосовно теперішнього моменту, незалежно від того, чи вона є частиною більш широкої ситуації, що розширюється на минуле чи майбутнє.¹⁰ Проте форми презенса як у функціях часової транспозиції, так і узуальності чи гномічності спростовують цю тезу, оскільки в їх мовному змісті ця віднесеність до сфери теперішнього не актуалізована.

Центральне значення теперішнього часу на часовій осі і відсутність чітких меж поміж її складниками дають можливість теперішньому часу поширюватися до безмежжя, заповнюючи весь обсяг мислимого часу, і витіснити чи покривати собою площини минулості і майбутності. Завдяки можливості виражати дію різної тривалості аж до передачі постійних процесів чи явищ форма теперішнього часу може набувати іншочасових різновидів, з якими вона виступає й у грецькій мові.

Загальновідомо, що всі часові форми мають здатність виражати некатегоріальне часове значення, але не всі в однаковій мірі. Абсолютною політемпоральністю відзначаються форми презенса. Дія, що визначається формами презенса, не може бути обмеженою лише теперішнім внаслідок його невлівимості миттєвості, а разом з його аморфними межами поширюється на минуле і майбутнє. З іншого боку, відсутність реального розмежування – лише потенційна межа на часовій осі – дає змогу мисленнево бути присутнім *вчора*, *сьогодні*, *завтра*. Таке віртуальне теперішнє є підставою відтворення минулих і майбутніх подій формами презенса. Можна сказати, що часова квантитативність форм презенса дорівнює безкінечності.

Первинна основна функція будь-якої часової форми ґрунтується на парадигматичних протиставленнях, вона складає ядро смислової структури, граматичної категорії та словоформ, “вторинна функція базується на первинній, вона є її контекстуальним варіантом і може обумовлювати транспонування даної форми”.¹¹

Граматична транспозиція відбувається тоді, коли певна часова форма, зберігаючи своє основне значення, додатково набуває вторинних значень, які зазвичай виражаються іншими формами. Категоріальна транспозиція граматичної форми відбувається, коли граматичний дейксис не відповідає мовленнєвому.

Часові форми мають різну здатність до транспозиційного використання. Найчастіше з переносним, транспонованим значенням виступають презентні форми. Значення минулого, сформоване попереднім контекстом, не перетворює такий презент на один з історичних часів, але й форми презентса темпорально не трансформують контекст. Переносне, метафоричне вживання часової форми є одним із різновидів її неосновного, вторинного граматичного значення. Вторинного значення недостатньо для категоріальної класифікації форми, тому форма-носії цього значення повинна мати обов’язкову, хоча й альтернативну контекстуальну характеристику.

Таким чином, можна твердити, що конституюючою функціонально-семантичною ознакою презентса є визначення цих форм як репрезентантів певного вічного *тепер*, що складають основу системи, до якої входять з різною щільністю прилягання до центральної сфери макропериферійні функції темпорально транспонованого, позатавчасового презентса.

Хоча переносне вживання часової форми ґрунтується на її граматичному значенні, саме значення є певною мірою опозитивним до лексико-граматичного контексту. Формально граматично виступає конфлікт поміж категоріальним часовим значенням форм **praesens historicum**, коли дієслівна форма вказує на теперішнє, та темпоральним значенням контексту, який вказує на минуле. Під впливом контекстуального комплексу категоріальне значення презентної форми реалізується в образно-фігуральне.¹²

Контекст транспозиції засвідчує значний вплив контекстуального оточення на реалізацію значення даної форми. Коннотативні елементи образності, експресивності не завше є домінуючими (наприклад, в історичній прозі), проте у цілому існує системно-граматична значимість контексту транспозиції. Темпоральними маркерами можуть виступати лексичні показники, синтаксична сполучуваність (як на рівні

паратаксису, так і гіпотаксису) із формами минулих часів, контекстна пресупозиція.

Історичний презенс деякі дослідники називають теперішнім наративним, оскільки воно пов'язане з особливим наративним режимом інтерпретації дійктичних факторів, і для якого, на відміну від мовного режиму, момент мовлення не є релевантним.¹³ Єдиною точкою відліку у наративі фігурує *ἐκεῖ καί νῦν* (*тут і тепер*) мовця, відносно якого і встановлюється часова співвіднесеність наративних часових форм. Теперішній час історичний О.В. Бондарко розглядає у плані таксисного відношення різночасовості.¹⁴

Система мови синергізує парадигматичні і синтагматичні значення і синхронізує використання різнопланових часових форм для створення цілісної темпоральної картини. Історичний презенс є свого роду функціонально-семантичною формою граматичного вираження ремінісценції, яка творить яскраві образи минулого.

Вживання **praesens historicum** у європейських мовах, на матеріалі яких це явище було вперше описано і досліджено, створює зазначені стилістичні ефекти. Проте у певних мовах, наприклад, у тюркських, теперішній час взагалі є немаркованим наративним часом і використовується для побудови основної лінії стилістично нейтральної і атемпоральної оповіді.¹⁵

У давньогрецькій мові презенс дійсного способу може, як у латинській, так і українській мові, виступати в описах минулих подій (**praesens historicum**, ἐνεστὼς ἱστορικός), на що звертали увагу вже античні граматисти, як от Аполлоній Дискол.¹⁶ Його вживання надає розповіді динамічності та яскравості наочності, представляє минулі події так, неначе вони відбуваються на наших очах. Такий презенс наближує історичну ретроспективу до ментально-перцептивного сприйняття слухача, а функціонально він є або звичною моделлю, або стилістично навіть домінуючою (в історичній прозі, яка засвідчує вільне поєднання функціонально-граматичних і функціонально-семантичних форм для зображення минулих подій, що наближає опис до розповіді¹⁷). Цей презенс найчастіше рівнозначний грецькому аористу чи латинському; напр., ἀναβαίνει (= ἀνέβη) ὁ Κύρος λαβὼν Τισσαφέρην ὡς φίλον (Ξ. ¹Av. 1,1,2) – **Кір виступає (= виступив) з Тиссаферном як другом**.

Дослідники давніх мов однастайні у тому, що вживання презенса на позначення історичних фактів не характерне для санскриту, мови вед, зендських текстів, давньовірхньонімецької мови.¹⁸

Презенс для опису минулих подій у Гомера ще цілком лексично експліцитний і залежний від наявності прислівника πάρος, що відпо-

відає **parā** аналогічній конструкції у санскриті.¹⁹ Можна зауважити майже виключно імперфектне значення таких конструкцій, що пояснюються вживанням прислівникових форм, до яких небезпідставно зараховується і авгмент,²⁰ як лексико-морфологічних індикаторів минулої дії. З виробленням системи вторинних закінчень часова диферціація стає чіткою і не потребує додаткових лексичних маркерів, чим і пояснюється факультативність авгмента у Гомера.

В архаїчну добу, як засвідчує мовний матеріал, презенс із функціональною семантикою претеритальності був виключно обумовлений контекстуальною залежністю від лексичного темпорального маркера πάρος: καί λίην σε πάρος γ' οὐτ' εἶρομαι οὔτε μεταλλῶ (Α 553) – **Я ніколи раніше тебе не запитувала і не питатиму**; καί γάρ τό πάρος μενεδήϊος ἦσθα ὀτρύνεις δέ καί ἄλλον (N 228) – **Ти, що й інших підбадьорював і закликав до стійкості в бою**; ὅς σε πάρος περ ρύομ, ομῶς αὐτόν τε καί αἰπεινόν πτολίεθρον (O 257) – **Я й раніше захищав тебе і високостінну Трою**; ἐπεὶ μάλα πολλόν ἀπόπροθι δῶματα ναίεις (δ 811) – **Раніше ти у нас нечасто гостювала**; πάρος γε μὲν οὐ τι θαμίζεις (ε 88) – **У мене ніколи ти не бував раніше**; οὔτι πάρος γε λελειμμένος ἐρχεαι (ι 448) – **Раніше ти не був вайлуватим**.

Проте можна зіставити випадки вживання прислівника πάρος, який підкреслює не претеритальність, а гномічне узагальнення і вказує, що це відбувалося і раніше, і відбувається зараз, і завше відбуватиметься: αἰεὶ γάρ τό πάρος γε θεοὶ φαίνονται ἐναργεῖς ἡμῖν, εὐτ' ἔρδωμεν ἑκατόμβας (η 200-201) – **Бо нам завше відкрито являються боги, коли ми, їх прикликаючи, приносимо багаті гекатомби**.

Певним чином можна трактувати вживання презентних форм у якості минулого часу у фрагменті αἰ μὲν ἀλετρεῦουσι... αἰ δ' ἴστούς ὑφώσι καί ἡλάκατα στρωφῶσιν ἀπολείβεται (η 104) – **Жило в просторому палаці п'ятдесят умілих невідьниць: одні мололи зерно, інші нитки сукали і ткали**, які П. Шантрэн трактує як описовий презенс,²¹ на нашу думку, це – історичний презенс з ітеративно-процесуальною семантикою.

Форму γίνονται у фрагменті γίνονται τ' ἄρα ταῖγ' ἀμφίπολοι Κίρκης ἐκ τε κρηνέων, ἀπό τ' ἄλσέων (κ 350) – **Служниці Цірцеї були (=ε) доньками потоків і гаїв** доволі логічно можна пояснити як форму презенса-перфекта за аналогією до форм νικάω = νικάω καί εἰμι νικηφόρος – **Я здобуваю перемогу і є переможцем**; φεύγω = φεύγω καί εἰμι φυγᾶς – **Я утікаю і є утікачем**.

З іншого боку, у Гомера вільна сполучуваність форм аориста з презенсом для опису минулих подій, які образно змальовуються у площині теперішнього, дозволяє визначати форми аориста як аориста-презенса. Індикатором теперішності виступає лексичний маркер νύν: νύν δέ κακήν ἀπάτην βουλεύσατο καί με κέλευει (В 114) – *Тепер же лихий обман замислила (=замисляє) і мені наказує*; ἦλθ' Ὀδυσσεύς καί οἶκον ἰκάνεται (ψ27) – *Прибув Одисей і додому прямує*; ἀλλοιός μοι, ξείνε, φάνης νέον ἤε πάροιθεν (π 181) – *Чужинцю, ти в іншому, ніж раніше, з'являєшся вигляді*.

Нечастими є форми історичного презенса і в наступній поезії VII-VI ст. до н.е. На відміну від мови гомерівських поем, такі презентні форми мають переважно перфектне семантичне навантаження і вивільнені від лексичних часових детермінативів: φόνου δόμοι πνέουσιν αἵματοσταγή ('Αι. Ἄγαμ. 1309) – *Дихнули стіни кров'ю*; ἐπεὶ τρεῖς τε καὶ δεκ ἄνδρας ὀλέσαις μναστήρας ἀναβάλλεται γάμον θυγατρὸς (Πινδ. Ὀλ. Α 79-81) – *Він погубив тринадцять женихів, відкладаючи весілля доньки*; κείνα δέ Τυνδαρέου κόρας χολωσαμένα διγάμους τε καὶ τριγάμους τίθησιν καὶ λιπεσάνορας (Στεσ.17) – *Розгнівана (Κίπριδα) призначила Тиндаресвим донькам двічі і тричі виходити заміж і полишити чоловіків*; βαίνει πόδας ὠκύς Ἀχιλλεύς (Ἰβ. 3.33) – *Прибув прудконогий Ахілл*.

Звичними функціонально-граматичними формами для вираження претеритальності стають форми **praesens historicum** в історичній прозі V ст. до н.е. Форми індикатива презенса для опису минулих подій широко використовує Геродот: ἐς τώυτό συνιόντες ἀπικνέονται ἐπὶ Παλληνίδος ἀμφίλυτος Ἀθηναίης ἱρόν. ἐνθαῦτα θεῖη πομπή χρεώμενος παρίσταται Πεισιστράτῳ Ἀμφίλυτος ὁ Ἀκαρνάν χρησμολόγος ἀνὴρ, ὅς οἱ προσίων χά ('Ηρ. 1.62) – *Пейсістратове військо виступило (досл. виступає) їм назустріч. Тут приходять (=приїшов) до Пейсістрата якийсь віщун, акарнанець Амфіліт, і під впливом божественного натхнення провіщає (=провіщає) йому*; ποιέω δὴ ὠδε καλέσας τὸν βουκόλον τὸν δὲ παραδίδομι τὸ παῖδιον ('Ηρ. 1. 117) – *Ось що я зробив: я покликав цього чередника і передав йому дитину*; μετὰ δὲ ταῦτα αὐτίκα νοῦσω τελευτά ('Ηρ. 1. 160) – *Після цього він захворів і помер*.

Форми презенса з аналогічною функціональною семантикою претеритальності використовують у своїх історичних творах Фуκідід і Ксенофонт: πέμπουσιν ἐς τὰς Ἀθήνας οἱ Μυτιληναῖοι τὼν διαβαλόντων ἕνα (Θ. 3.4) – *Мітиленці посилають (=послали) в Афіни одного із*

*шпиγυνίβ; ἐνθαύτα καί παραγγέλει τῷ Κλεάρχῳ λαβόντι ἡκείν ὅσον ἦν αὐτῷ στράτευμα (Ξ. ἸΑν. 1,2,1) – **Він наказує (=наказав) Клеархові вирушати звідти з усім військом, яке було у нього;** ταύτην τὴν τάφρον βασιλεὺς μέγας ποιεῖ ἀντὶ ἐρύματος ἐπειδὴ πυνθάνεται Κύρον προσελαύνοντα (Ξ. ἸΑν. 1,8,16) – **Цар наказує (=наказав) для захисту викопати цей рів, коли довідується (=довідався) про наближення Кіра.***

При використанні презентних форм для опису минулого лінгвоментальною основою є комунікативна інтенція для надання подіям більш рельєфного характеру. Беззаперечною є риторична підоснова використання презентних форм для певної аффектизації опису, досягнення ефекту присутності, безпосередньої участі чи активного споглядання описуваних подій.

В ораторській прозі презент для опису минулих подій особливо часто вживаний у судовому красномовстві. Особливо насиченими формами історичного презентса є темпоральні картини, створювані Лісієм: з-поміж інших ораторів він найчастіше звертається до використання форм **praesens historicum** для темпоральної параметризації описуваних подій минулого (34,5% від загальної маси граматичних форм презентса у текстах його промов). У викривальних промовах претеритальне темпоральне навантаження презентних форм надає змогу неначе унаочнити перебіг подій, посилити психологічний вплив на слухачів, переконати у власній правоті: ὁ δ' Ἐρατοσθένης εἰσέρχεται, καὶ ἡ θεράπεινα... εὐθύς φράζει ὅτι ἐνδον ἐστὶ. κάγώ... σιωπὴ ἐχξέρχομαι, καὶ ἀφικνούμαι ὡς τόν καὶ τόν (Λυσ. 1.23) – **Прийшов Ератосфен, служниця сказала, що він уже тут, тоді я ... мовчки вийшов і заходив то до одного, то до іншого;** ἐρωτώσιν ὅπη βαδίζοιμεν (Λυσ.12.12) – **Він запитує (=запитує), куди ми йдемо;** νυνὶ δύναμιν μεγάλην ἐκείνος ἔχων ἐν Θράκη διατρίβει καὶ μεταπέμπεται πολλήν, ὡς φασιν οἱ παρόντες, ἀπὸ Μακεδονίας καὶ Θετταλίας (Дημ. 8.14) – **Маючи таке велике військо, він перебуває (=перебував) у Фракії і посилає (=послав), як кажуть (=казали) очевидці, з Македонії до Фессалії.**

Аналіз функціональної семантики форм **praesens historicum** засвідчує, що вони є збірним поняттям транспозиційного використання граматичних презентних форм у претеритальному значенні, кумулюючим категоріальні характеристики функціональних різновидів імперфекта, аориста, перфекта та плюсквамперфекта.

Розглянемо динаміку змін функціонального навантаження часових форм-конституентів поля претеритальності, до складу яких входять й форми **praesens historicum**. Досліджуючи значення форм, які передають семантику претеритальності, можна сказати, що вона має свої особливі форми граматичного вираження, які не є статичними, а пройшли процес діахронної функціонально-семантичної “селекції”. У наступній таблиці представлено динаміку функціонально-семантичного розвитку поля претеритальності у давньогрецькій мові (у відсотках):

	VIII ст.	VII ст.	VI ст.	V ст.
aoristus	59,4	57,9	68,9	39,9
imperfectum	28,5	23,2	22,7	40,5
perfectum	9,4	13,8	5,3	4,6
plusquamperfectum	2,7	3,1	0	3,3
praesens	0	0,5	3,1	10,9

Морфологічним ядром функціонально-семантичного поля претеритальності виступають форми імперфекта та аориста. Аналіз засвідчує різнонаправлені тенденції у функціональному розвитку форм аориста та імперфекта, які є центральними компонентами поля претеритальності. Загальний обсяг граматичних форм імперфекта (функціональних конституентів поля претеритальності) варіює на різних часових зрізах і в класичну добу збільшує свою частку майже вдвічі. Натомість чисельно превалюючі форми аориста з VII ст. (57,9%) у класичну добу знижують свою питому вагу на третину (39,9%). У результаті узус форм імперфекта і аориста врівноважується, що свідчить про практично рівновеликий функціональний потенціал як однієї, так і іншої граматичної форми. Складники периферійної зони теж демонструють різновекторні напрямки розвитку їх узуальної характеристики. Форми перфекта зменшують свою частку більш як вдвічі, зате форми презенса демонструють різке зростання питомої ваги.

Отже, презенс на позначення минулих подій засвідчує розщеплення власного граматичного значення презентної форми і функції минулого часу, притаманної граматичним формам історичних часів. Випадки перенесення форм презенса у претеритальну темпоральну площину не можна вважати однаково частими на різних часових зрізах історичного розвитку давньогрецької мови. Явища транспозиції форм презенса із претеритальною семантикою мають свою семантико-

синтаксичну специфіку і зазвичай пов'язані з певною модальною характеристикою висловлювання, афектизацією чи експресією опису.

Подальші діахронні дослідження семантичного діапазону форм історичного презенса в аспекті інхотативності, процесності, ітеративності, термінальності тощо, сфери його синтаксичного та стилістичного використання дозволять експлікувати темпоральне моделювання поля претеритальності та досліджувати функціонально-семантичну диференціацію в його межах в історичній динаміці.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1999.
2. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. – Т. 2. – Часть 2: Морфологические значения. – М.; Вена: Венский славистический альманах, 1998.
3. Падучева Е.В. Семантические исследования. – М.: Наука, 1996.
4. Almeida M.J. Time in Narratives // In *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective*. – Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1995. – P. 159-189.
5. Eriksson K. Praesens historicum in der klassischen griechischen Historiographie. – Lund: H. Ohlsson, 1943.
6. Fritz K. von. The So-Called Historical Present in Early Greek // *Word*. – 1949. – № 5. – P. 186-201.
7. Koller H. Praesens historicum und erzählendes Imperfekt: Beitrag zur Aktionsart der Praesensstammzeiten im Lateinischen und Griechischen // *Museum Helveticum*. – 1951. – № 8. – S. 63-99.
8. Barri N. The Greek Historical Present in a Double Verbal System // *Linguistics*. – 1978. – № 204. – P. 43-56.
9. Sicking, C. M. J. and Stork P. The Grammar of the So-Called Historical Present in Ancient Greek // *Grammar as Interpretation: Greek Literature in its Linguistic Contexts*. – Leiden: Brill, 1997. – P. 131-168.
10. Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 37.
11. Див. пос. 1, с. 104.
12. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А.В. Бондарко и др. – СПб., 1990. – С. 38.

13. Див. пос. 4, с. 58.
14. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / А.В. Бондарко и др. – Л., 1987. – С. 245.
15. Див. пос. 2, с. 115.
16. Apollonii Dyscoli grammatici Alexandrini De verbo liber. – Berolini, 1813. – P. 76.
17. Перельмутер И.А. Особенности построения предложения в аттической прозе (на материале “Анабазиса” Ксенофонта) // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л., 1979. – С. 116.
18. Delbrück V. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprache. – Strassburg, 1897. – S. 80.
19. Banerjee Dr. S. R. Indo-European Tense and Aspect in Greek and Sanskrit. – Calcutta, 1983. – P. 205.
20. Mutzbauer C. Die Grundlagen der griechischen Tempuslehre und der homerische Tempusgebrauch. – Strassburg, 1909. – S. 268.
21. Шантрен П. Историческая морфология греческого языка. – М., 1955 – С. 191.